

Andrafrisering eller integration

– Att särskilja för rättvisans skull?

Abstract

This paper deals with Will Kymlicka's and Charles Taylor's theories of multiculturalism, and the criticism of these theories by Jürgen Habermas and Seyla Benhabib. It also gives a brief background to the Swedish integration and minority policies and places them in relations to the academic discussion. Taylor advocates cultural survival to be a legitimate policy objective and Kymlicka argues that rights should be diversified in order to adapt to different needs of cultural minorities. The thesis aims to confront the theories with interviews of four persons who voluntarily or by profession work for the interest of minorities. The theories have been operationalized as questions and structured in four themes with the purpose of analyzing the interviews. The result of the analysis shows that the interviewed persons are critical of Taylor's and Kymlicka's theories, while supportive of the kind of criticism that Benhabib and Habermas raise. The interviewed persons can be considered to belong to the kind of groups that Kymlicka and Taylor want to benefit. Therefore, the result may be used to question the validity of their theories.

Keywords: multikulturalism, integration, minoriteter, kulturell mångfald, deliberation

Characters: 66 765

Innehållsförteckning

1	Inledning	1
1.1	Frågeställningar och disposition	1
1.2	Metodologi	2
1.2.1	Urval	3
1.2.2	Materialinsamling	4
1.2.3	Fokus och avgränsningar	4
1.3	Begreppsanvändning	5
2	Teori	6
2.1	Taylor och erkännandets politik	6
2.1.1	Kulturell överlevnad som legitimt mål	6
2.1.2	Erkännande	7
2.2	Kymlicka och multikulturalismen	8
2.3	Habermas svar på Taylors teori	9
2.3.1	Jämlikhet under samma lag	9
2.3.2	Kulturers utveckling och överlevnad	9
2.4	Benhabib och kulturers heterogenitet	10
2.4.1	Mångkulturell deliberation	10
2.4.2	Kritik mot särartspolitik	11
2.4.3	Det kulturella är politiskt	11
2.5	Är värden universella eller kulturberoende?	12
3	Särartspolitik i Sverige?	14
3.1	Integrations- och minoritetspolitik	14
3.2	Kritik mot svensk ”särartspolitik”	15
4	Analys	17
4.1	Tillvägagångssätt	17
4.2	De intervjuade	18
4.3	Tema 1: Identitet	19
4.3.1	Analysram tema 1	19
4.3.2	De intervjuades svar	19
4.3.3	Sammanfattning	20
4.4	Tema 2 & 3: Kulturella motsättningar och hur staten upplevs	20

4.4.1	Analysram tema 2.....	20
4.4.2	Analysram tema 3.....	21
4.4.3	De intervjuades svar	21
4.4.4	Sammanfattning	22
4.5	Tema 4: Vad bör vara statens roll?.....	22
4.5.1	Analysram tema 4.....	23
4.5.2	De intervjuades svar	23
4.5.3	Sammanfattning	26
5	Sammanfattning och slutsatser	27
6	Referenser.....	29
6.1	Intervjuer	29
6.2	Övriga referenser.....	29

1 Inledning

Kultur och religion, uppfattade i vid bemärkelse, utgör en viktig grund i våra liv. De formar vår identitet och bygger en gemensamhetskänsla. Kulturer sägs även vara avgörande för att göra våra val meningsfulla och vägleder oss när vi tar oss an frågor som personliga värderingar (Kymlicka 1998:116). Även vårt språk formar vår verklighetsbild och har betydelse för kulturers överlevnad och utveckling (Kymlicka 1995:108ff).

Traditionellt svenska och kristna tankesätt utgör grunden i den svenska konstitutionen. Motsvarande gäller för de flesta demokratier, där lagar och normer normalt återspeglar majoritetens livsmönster. Men i stort sett alla länder befolkas, både historiskt och som en följd av nutida migration, även av kulturella och religiösa minoriteter.

Som ett led i att hantera denna mångfald försöker stater agera rättvist genom att vara neutrala, exempelvis genom att separera det religiösa från det politiska. Men neutraliteten är i själva verket omöjlig att uppnå. Detta märks inte minst vad gäller det officiella språket, i vars avseende stater omöjligt kan vara neutrala.

Om olika kulturer och religioner har olika värderingar om vad som är gott och om hur livet ska levas för att vara meningsfullt, så utgör den omöjligt neutrala staten ett problem. Därför har det vuxit fram en akademisk diskussion om hur staten bör agera för att göra minoriteter rättvisa. Charles Taylor (1999) föreslår till exempel att kulturell överlevnad bör ses som ett legitimt mål som ska kunna skyddas i lagstiftning, medan Will Kymlicka (1995) föreslår att rättigheter bör kunna diversifieras och anpassas till olika grupper.

Det är kring dessa teorier och den kritik som riktas mot dem som denna uppsats kommer att kretsa.

1.1 Frågeställningar och disposition

Den första frågeställningen som behandlas i uppsatsen är hur Charles Taylor, Will Kymlicka, Jürgen Habermas samt Seyla Benhabib resonerar kring mångkulturella samhällen. Uppsatsen går sedan vidare till att besvara hur några utvalda personer i den svenska kontexten ställer sig i förhållande till denna akademiska diskussion. Syftet är att lyfta fram särartsteorierna och den kritik som riktats mot dem, både genom den teoretiska diskussionen och genom de fyra intervjuerna.

Mer konkret kommer uppsatsens första kapitel att beskriva teoretikernas resonemang kring mångkulturella samhällen. Kapitlet syftar till att besvara hur teorierna är uppbyggda och hur de övergripande skillnaderna dem emellan ser ut. Det innehåller bland annat redogörelser för teoriernas syn på kulturer, och för hur

detta avspeglas i rekommendationer om politiska insatser. Uppsatsen diskuterar skillnader som finns mellan å ena sidan teoretikerna Taylor och Kymlicka och å andra sidan kritikerna Habermas och Benhabib. Den kommer inte direkt att fokusera på dessa teories inbördes skillnader.

Vidare följer ett kortare kapitel om svensk integrations- och minoritetspolitik. Detta avsnitt har ingen direkt koppling till frågeställningarna och gör inte anspråk på att ge en heltäckande bild av ämnet. Avsnittets syfte är snarare att ge en översiktlig orientering och att visa på relevansen av de diskuterade teorierna för den svenska kontexten.

Därpå följer ett kapitel som presenterar och analyserar material från fyra intervjuer. Analysen avser att beskriva hur dessa personer ställer sig i förhållande till den teoretiska diskussionen. Ett analysverktyg som strukturerar intervjumaterialet i fyra teman kommer att användas för att tolka svaren. Hur detta mer konkret är uppbyggt kommer att beskrivas i början av detta kapitel.

I det avslutande kapitlet sammanfattas analysens resultat, och slutsatser från studien kommer att diskuteras.

1.2 Metodologi

Studien har ett kvalitativt angreppssätt och använder samtalsintervjuer för materialinsamlingen. Jag menar att denna metod lämpar sig bra för uppgiften, även om det kan finnas nackdelar med den, såsom att jag som håller i intervjun riskerar att påverka svaren eller att materialet blir mindre omfattande (jfr Lundquist 1993:103ff). Om jag hade använt andra metoder, som enkäter eller andra typer av frågeundersökningar med standardiserade frågor (jfr Esaiasson et al 2003:254ff), hade jag inte fångat in många av de intressanta aspekter som nu framkommit.

De teorier som denna uppsats behandlar har såväl empiriska, normativa som konstruktiva inslag. Teoretikernas resonemang bygger i viss utsträckning på påståenden om verkligheten. Ett sätt att undersöka normativa teorier är därmed att empiriskt undersöka sanningshalten i påståenden om den materiella verkligheten (jfr Badersten 2006:169). Detta är dock inte uppsatsens syfte, och det skulle också krävt en annan metod.

Det finns normalt en skillnad mellan den materiella verkligheten och personers bild av den. Men både det materiella och människors idéer om det är relevanta för samhällsvetenskaplig forskning och har båda kausal verkan (Hay 2002:213ff). De verklighetsomdömen som de valda teorierna innehåller behandlar både den materiella verkligheten och de idéer som personer har om det materiella. Vad denna studie fokuserar på är enbart hur personers *idéer om verkligheten* ser ut, och metoden är vald för att kunna fånga in åsikter och uppfattningar om verkligheten. Jag menar att dessa åsikter är minst lika relevant för personers agerande och för hur politik bör utformas, som det materiella. Jag vill här också betona att grunden i demokrati är delaktighet i lagstiftningen snarare än optimal

effektivitet. Detta innebär att vad medborgare upplever vara en rättvis politik i många fall är mer relevant än vilka faktiska materiella konsekvenser politiken har.

Studien utger sig alltså inte för att beskriva den materiella verkligheten när den redovisar hur personer upplever den. Jag påstår inte heller att det är möjligt att avgöra vilka teorier som gör ”de rätta” normativa påståendena genom att redovisa enskilda individers åsikter. Upplägget närmar sig snarare empirisk värderingsanalys, då den undersöker vilka värderingar personer har snarare än vilka som är de rätta. Jag vill däremot hävda att det inte är en orimlig slutsats att den uppfattning som människor har, både om vilka värden som är goda och om hur verkligheten ser ut, är en relevant grund för att avgöra frågor om hur samhällen ”bör” och ”kan” vara (jfr Badersten 2006:146ff).

Uppsatsen är alltså empirisk i dess angreppsätt, trots att den hanterar normativa teorier. I det avslutande kapitlet tas dock en steg tillbaka för att diskutera vilka konsekvenser resultatet skulle kunna ha.

1.2.1 Urval

Jag har intervjuat fyra personer som jag har fått kontakt med genom deras förenings- eller arbetslivsengagemang. Att inte fler intervjuer har genomförts beror främst på svårigheter att få kontakt med personer som varit intressanta för studien.

De intervjuade är intressanta för studien eftersom de på något sätt är aktiva i frågor som ligger nära uppsatsens tema. Tre av dem är födda utanför Sverige medan den fjärde personen är aktiv i en muslimsk församling. Att urvalet är gjort på detta sätt beror på att dessa personer har erfarenhet av att leva i ett land som har en annan kultur än deras födelseland, eller vars religion inte är kristen. Jag menar att detta tillför analysen en dimension som annars inte hade kunnat fångas in.

Därmed menar jag självklart inte att de diskuterade frågorna bara berör dem som i någon mening tillhör en minoritet. Tvärtom är dessa frågor relevanta för alla och det hade varit intressant att även inkludera personer ur ”majoritetskulturen”. Men den grupp jag valt att fokusera på är redan heterogen, och att bredda gruppen ytterligare skulle försvårat uppgiften att presentera deras svar på ett rättvist sätt.

När jag kontaktade organisationerna önskade jag fånga in ett brett spektrum av åsikter, vilket i viss mån återspeglas i urvalet. Tre av de intervjuade skulle, i egenskap av representanter för vissa föreningar, kunna vara möjliga förespråkare av särartsteorierna, med tanke på vilken typ av grupper som särartsteoretikerna säger sig värna. Men jag vill härmed på inget sätt påstå att personers värderingar på ett sådant enkelt sätt följer ur deras gruppstillhörighet. De intervjuade antas inte heller vara representativa för en större population.

1.2.2 Materialinsamling

Inför intervjuerna har jag läst in mig på den aktuella föreningen samt förberett en guide med frågor som jag önskade få besvarade under intervjun. Intervjuguidens utseende har varit anpassat efter de olika tillfällena, men frågorna har liknat varandra och behandlat samma ämnen. Den har varit ett stöd under intervjuerna, men har i realiteten bara följts i begränsad utsträckning. Jag har istället låtit personernas svar styra intervjun och behandlat teman i den följd som varit logisk. Detta ser jag som en fördel eftersom personerna har kunnat prata mer fritt och opåverkat. Att personerna har haft lätt att tala om ämnet ser jag även som ett tecken på att de inte varit besvärade av frågorna utan snarare intresserade av ämnet.

Tre av fyra intervjuer har spelats in för att möjliggöra större koncentration vid intervjutillfället. Under genomlysningen av inspelningarna har jag upptäckt nya nyanser i de intervjuades uttalanden vilket har berikat analysen. Jag har inte upplevt att inspelningen på något sätt har stört intervjuerna, de intervjuade har ändå pratat mycket öppet och personligt. Personerna har också varit delaktiga i valet av lokal för intervjuerna.

Intervjuerna har inletts med frågor kring föreningens verksamhet och syfte. Dessa frågor har framförallt syftat till att skapa en trevlig stämning, men har även gett en första bild av hur personerna spontant uttrycker sig kring ämnet. Jag har sedan gått igenom olika teman med intervjupersonerna. Dessa har som tidigare nämnts inte varit särskilt strukturerade, men har inletts med öppna och breda frågor för att möjliggöra spontana svar och inte styra intervjupersonernas tankebanor. Frågorna har till exempel formulerats som ”vad anser du att integration innebär?” (jfr Esaiasson et al 2003:290). Efter denna typ av frågor har uppföljningsfrågor följt som har varit mer konkreta, och exempelvis kretsat kring vad de anser om konkreta politiska åtgärder. Dessa frågor har haft som syfte att konkretisera teorierna, och att ta reda på *varför* personerna förespråkar en viss politik. I slutet av intervjuerna har jag ställt frågor med funktion att bekräfta att jag har uppfattat personens åsikter riktigt, till exempel ”menar du att...” (jfr Esaiasson et al 2003:291).

Tillvägagångssättet för att analysera materialet påminner om ett analysverktyg med dimensioner (jfr Bergström – Boréus 2000:162ff) och kommer att presenteras mer utförligt i början av analysen (stycke 4.1).

1.2.3 Fokus och avgränsningar

Det valda forskningsområdet är nära sammanbundet med flera andra intressanta frågor, varav några ytligt kommer att beröras. Men uppsatsens fokus är huvudsakligen snävt avgränsat för att möjliggöra uppgiften. Då frågeställningarna och syftet är teorifokuserade är även avgränsningen teoristyrd och fokuserar på de nämnda teorierna och deras mottagande. Även intervjumaterialet avgränsar

analysen, bland annat genom att enbart den svenska kontexten kommer att beröras.

Ett undantag från den teoribaserade avgränsningen är kapitlet om svensk integrations- och minoritetspolitik. Detta avsnitt har enbart som funktion att bilda en bakgrund och utgöra en koppling mellan teori och analys.

Eventuellt kan uppsatsen upplevas som negativ då den cirkulerar kring eventuella *problem* som kan uppstå i ett mångkulturellt samhälle. Detta beror på inget sätt på att jag menar att problem i praktiken skulle vara övervägande, utan även detta har sin grund i teorivalet.

1.3 Begreppsanvändning

Jag har valt att använda begreppet ”multikulturalism” som en översättning på Kymlickas ”multiculturalism”, även om ”mångkulturalism” också förekommer i litteraturen (jfr Hellgren 2008; Taylor 1999). Detta är för att skilja begreppet från termen ”mångkulturell” med vilket jag enbart menar förekomsten av flera kulturella grupper. Jag har valt att använda begreppet ”särartsteori” som en gemensam term för att beteckna både Kymlickas och Taylors teorier.

Begreppet ”kultur” används flitigt i litteraturen, men ofta utan särskiljning från ”etnicitet” eller ”etnokulturell” (Hellgren 2008:82). En tydlig definition är svår att ge, men begreppet bör uppfattas i en vid bemärkelse, där konst och litteratur såväl som levnadsmönster och normer innefattas. I själva verket är de olika kultursynerna en av grunderna i de akademiska åsiktsskillnader som kommer att diskuteras. Begreppet används även av de teoretiker som ifrågasätter relevansen av tydliga gränser mellan olika kulturer (se Benhabib 2004; Habermas 1999).

I uppsatsen har termen ”integration” ingen kulturell innebörd, utan syftar enbart till en process för att skapa ekonomisk och social delaktighet. Detta är en process som kräver engagemang av samtliga parter i ett samhälle.

2 Teori

Nedan kommer fyra teoretikers syn på mångkulturella samhällen att presenteras. Jag börjar med Charles Taylor som i sin uppmärksammade essä på ett nytt sätt sammanfattar syftet hos en mängd, till synes mycket olika, sociala rörelser. Han benämner deras strävan som en kamp efter erkännande, en term som han lånat från teori om individers identitetsbildning (Taylor 1999; Benhabib 2004:76). Will Kymlicka har arbetat fram en omdiskuterad teori om multikulturalism. Även om det finns betydande skillnader, så har Taylors och Kymlickas teorier relativt mycket gemensamt, och kommer sammanfattas med begreppet särartsteori.

Taylors text har sampublicerats med Jürgen Habermas kritiska diskussion av Taylors synsätt. Dessa två texter sägs representera den huvudsakliga motsättningen gällande mångkulturella samhällen (Hellgren 2008:82; Taylor 1999; Habermas 1999). Även Seyla Benhabib tillhör särartsteorins kritiker och hennes argument kommer också att presenteras nedan.

Till en början kommer teoretikernas resonemang redovisas var och en för sig för att tydliggöra skillnader och likheter dem emellan. I ett avslutande stycke görs dock en återkoppling till teorierna, där abstraktionsnivån även kommer att höjas ett snäpp för att tydliggöra de grundläggande skillnaderna som gömmer sig i teorierna.

2.1 Taylor och erkännandets politik

2.1.1 Kulturell överlevnad som legitimt mål

Taylor diskuterar hur man brukar se på staters moraliska förpliktelser. Ett procedurmässigt förhållningssätt till rättvisa leder till vad som är normen för liberala samhällen, det vill säga en *likvärdighetspolitik* som betonar att alla medborgare ska behandlas lika (Taylor 1999:49;60ff). Men Taylor menar att denna form av politik inte alltid kan tillgodose det behov som minoritetsgrupper uttrycker när de önskar att deras kultur ska överleva inom ett majoritetssamhälle. Detta kan istället kräva *särartspolitik*, som tillåter exempelvis juridisk särbehandling av personer med olika kulturell tillhörighet (ibid. 49;64).

Likvärdighetspolitikens förespråkare anklagar särartspolitikerna för att den kränker principen om icke-diskriminering. Särartspolitikens förespråkare menar i sin tur att likvärdighetspolitiken tvingar in människor i en enhetlig form, och därmed förnekar dem deras identitet. Taylor riktar ytterligare kritik mot

likvärdighetspolitiken. Han hävdar att den form som alla anpassas till inte är neutral, utan återspeglar den västerländska kulturen och undertrycker minoriteters kulturella identiteter. Taylor anklagar därmed likvärdighetspolitiken för att framhålla en viss form av partikularism som om den vore universell (Taylor 1999:50f).

Taylor visar hur ett procedurmässigt förhållningssätt till rättvisa inte alltid är nog för att skapa reell rättvisa. I Quebec önskar den franskspråkiga minoriteten att deras kultur ska överleva. Taylor menar att detta är ett kollektivt mål som inte kan tillgodoses under likvärdighetspolitik, eftersom denna gynnar majoritetskulturen på minoritetskulturers bekostnad. I fall liknande detta bör stater skydda dessa kulturers överlevnad genom särartspolitik. Taylor menar alltså att lagstiftning bör vara utformad för att kunna skydda kollektiva mål, exempelvis kulturell överlevnad. Däremot ska *grundläggande* fri- och rättigheter, exempelvis yttrandefrihet, alltid vara grundlagsskyddade och gälla lika för alla (ibid.:60-66).

2.1.2 Erkännande

Taylor diskuterar även de krav på erkännande som han menar har blivit alltmer vanliga från undervärderade grupper. Kraven gäller att gruppernas värde ska erkännas, och har höjts från såväl kulturella minoriteter som kvinnor. Kravet har bland annat blivit tydligt när ”undervärderade grupper” har kämpat för att den litterära kanon som används vid utbildningar bör utvidgas för att inte uteslutande bestå av verk författade av ”döda vita män” (Taylor 1999:66-68).

Taylor intresserar sig för hur människors identiteter skapas, och beskriver en teori som framhåller att individers identitetsskapande sker i möte med andra människor som är betydelsefulla för dem. Det är alltså i dialog med, eller i kamp mot, dessa människor som vi definierar vår identitet (ibid.:43). Taylor drar en parallell mellan å ena sidan individers identitetsskapande och självkänsla och å andra sidan kulturella gruppers strävan efter erkännande och respekt. På samma sätt som det är viktigt för individer att accepteras av andra människor, är det också betydelsefullt för kulturella grupper att få ett erkännande av deras värde (ibid.:67) Om kulturens värde inte erkänns, kan människor lida verklig skada eftersom de får en nedsättande självbild som speglar omgivningens uppfattning om dem (ibid.:37).

Men Taylor menar att om man erkänner kulturers värde utan att ha verklig grund för det så blir erkännandet enbart ett tecken på solidaritet, vilket inte är tillfredsställande för de som söker erkännande och respekt. Erkännandet bör istället tilldelas efter att man satt sig in i kulturen för att kunna bekräfta hypotesen att kulturen har något viktigt att säga alla människor (ibid.:69-74).

2.2 Kymlicka och multikulturalismen

Will Kymlickas teori om multikulturalism tar som utgångspunkt att kulturer är av största betydelse för människors välmående. Han menar att det är med hjälp av vår kultur som vi kan göra meningsfulla val i livet. Kulturer tillhandahåller valmöjligheter och gör dessutom våra val meningsfulla för oss (Kymlicka 1998:93). De minoritetsgrupper som Kymlicka framförallt väljer att diskutera är de som tillhör vad han kallar ”samhälleliga kulturer”. Med detta begrepp menar han en ”kultur som förser sina medlemmar med meningsfulla sätt att leva över hela skalan av mänskliga verksamheter” och ”som spänner över både den offentliga och den privata sfären.” Dessa kulturer i regel är geografiskt avgränsade och har ett gemensamt språk. Han kallar dem *samhälleliga* kulturer för att poängtera att de till skillnad från andra kulturer även innehar specifika institutioner (ibid.:86).

Kymlicka betonar, liksom Taylor, att en stat aldrig kan vara *kulturneutral*, utan alltid stödjer majoritetens kulturyttringar. Detta sker inte minst genom det officiella språket, vilket han betonar har stor betydelse för kulturers utveckling och överlevnad. Även om en stat väljer att ta bort religiösa symboler, så kan den omöjligt göra sig språkligt neutral (Kymlicka 1995:108-111). Därför förespråkar Kymlicka omfattande gruppdiversifierade rättigheter, så att även minoritetskulturer ska kunna överleva. Dessa innefattar (1) självstyre, exempelvis genom federalism, (2) övergångsperioder med kvoter för särskild politisk representation, eller (3) genom polyetniska rättigheter. Det sistnämnda innebär att minoritetsgrupper ges särskilda rättigheter eller undantag från annan lagstiftning. Exempelvis har sikhiska män sökt befrielse från lagen om motorcykelhjälm för att kunna bära turban och judiska amerikaner krävt att få bära sin traditionella kalott under militärtjänsten (Kymlicka 1998:34-42).

Begränsningen med Kymlickas argumentation är framförallt att den bara behandlar ”nationella minoriteter”, det vill säga grupper med historiska band till ett visst landområde, och som har inlemmats i en främmande nationalstat mot sin vilja (Kymlicka 2008:8f). Att invandrare inte ska tillskrivas samma grupprättigheter som nationella minoriteter beror enligt Kymlicka på att dessa har valt att lämna sina hemländer, och därmed frivilligt har gett upp möjligheten att leva i sin kultur (Kymlicka 1998:104-107). När det gäller flyktingar stöter Kymlickas resonemang på ett problem, eftersom dessa grupper inte frivilligt har lämnat sina hemländer. Av rent praktiska skäl kan flyktingar inte förvänta sig att bli behandlade som annat än invandrare, eftersom det skulle ställa orimligt stora krav på den mottagande staten. Den långsiktiga lösningen är istället att på det internationella planet försöka utjämna de orättvisor och lösa de konflikter som tvingar dessa människor från sina hemländer (Kymlicka 1998:109).

2.3 Habermas svar på Taylors teori

2.3.1 Jämlikhet under samma lag

Flera svar på Taylors omdiskuterade essä har publicerats i samma skrift som Taylors text (Taylor 1999). Där gör bland annat Habermas en kritisk granskning av Taylors argumentation. Han beskriver hur Taylor utgår från att värnande av kollektiva identiteter ibland hamnar i konflikt med principen om lika individuella rättigheter, och att man då tvingas välja mellan dessa två principer. Habermas menar däremot att konflikten inte behöver uppstå, utan att en liberal politik som ger alla samma rättigheter också kan visa respekt för olikheter. Han kritiserar den typ av regler som man tillämpar i Quebec och som Taylor förespråkar. Reglerna innebär konkret bland annat att invandrare och fransktalande inte tillåts skicka sina barn till engelskspråkiga skolor. I detta fall har man alltså valt att låta skyddet av kollektiva mål gå ut över den individuella friheten, vilket Habermas menar är ett felaktigt tillvägagångssätt (Habermas 1999:106f).

Habermas håller med Taylor om att lika rättigheter inte alltid innebär faktisk jämlikhet. Men han menar att man kan formulera rättigheter så att de gynnar en specifik och annars missgynnad grupp utan att införa ”systemfrämmande kollektiva rättigheter”. Han förespråkar anpassning av generella satsningar, exempelvis vad gäller sjukvård och utbildning, så att de gynnar de svagaste (Habermas 1999:111; Hellgren 2008:83). Reglernas utformning bör alltid grunda sig i en offentlig deliberation där alla medborgare och olika sociala rörelser deltar. På detta sätt kan man närma sig en situation av faktisk jämlikhet, utan att gruppdiversifiera rättigheter (Habermas 1999:108f).

2.3.2 Kulturers utveckling och överlevnad

Habermas motsätter sig även Taylors tanke om att kulturer är värdefulla om de kan uppskattas av personer utanför kulturen. Han poängterar att kulturer reproduceras genom att de övertygar människor som berörs av dem om sin nytta. Kulturer och traditioner utvecklas normalt i en process där de delar av den som är värdefulla för dess medlemmar fortlever. Om kulturen inte har något värde för berörda människor kommer den att överges, vilket enligt Habermas är helt i sin ordning. Att som i Quebec skydda den franskspråkiga kulturen och ge den ”överlevnadsgaranti” innebär att man kränker den individuella friheten hos dess medlemmar eftersom det berövar dem möjligheten att säga ja eller nej till kulturen (Habermas 1999:121ff).

Det liberala samhället bör utformas så att olika kulturer och uppfattningar om livet har möjlighet att utvecklas och leva vidare. Men Habermas sätter också en

gräns. Han menar att fundamentalistiska rörelser, som försöker ge sin kultur absolut stabilitet och bygger på tolkningar av världen som inte visar tolerans för andra, inte är förenlig med en rättstat. Dessa grupper har inte förmågan att acceptera andra världsbilders sanningsanspråk, vilket är grundläggande för att möjliggöra den öppna dialog som mångkulturella samhällen bör bygga på (ibid.:124f).

2.4 Benhabib och kulturers heterogenitet

Seyla Benhabib framhåller, i likhet med Habermas, att särartsteorierna bygger på en felaktig syn på kulturer som statiska och homogena enheter (Benhabib 2004:96). Hon motsätter sig olika typer av särartspolitik, och betonar att "[p]olitiskt måste rätten till kulturellt självuttryck grunda sig på, och inte betraktas som ett alternativ till, universellt erkända medborgerliga rättigheter." (ibid.:49).

Benhabib menar att det under 1990-talet skett en beklaglig politisk förskjutning där man börjat betona erkännande av minoritetsgrupper och därmed fokuserat mindre på social jämlikhet (ibid.:75). I USA är detta inget nytt, där finns exempelvis sedan länge vissa förmåner som riktar sig specifikt till afrikanska amerikaner. Benhabib frågar sig varför man inte omformulerar denna politik och gör den tillgänglig för alla, exempelvis genom att höja minimilönen. Även om detta främst skulle gynna kulturella minoritetsgrupper, menar hon att denna politik skulle få bredare folkligt stöd eftersom den potentiellt berör alla på arbetsmarknaden (ibid.:105-107).

2.4.1 Mångkulturell deliberation

Benhabib förespråkar ett deliberativt demokratiideal som sätter stor vikt vid att den offentliga diskussionen bör lägga grunden för normbildning och lagstiftning. Benhabib betonar att det är väsentligt att medborgarna känner sig som medförfattare av den lag som de lever under (ibid.:141f). Hon motsätter sig Taylor och Kymlicka som hon menar överbetonar kulturella skillnader och hävdar att människor inte fullt ut kan förstå varandra mellan kulturer. Hon anser inte att det finns några verkliga hinder för att en konstruktiv deliberation ska kunna föras även i mångkulturella samhällen så länge diskussionen följer principer om öppenhet och ömsesidig respekt (ibid.:52-62).

Kritik som riktas mot den deliberativa demokratimodellen i mångkulturella frågor är att den förutsätter att den offentliga debatten ska leda fram till goda och för alla grupper acceptabla resultat. Kritikerna, bland annat Kymlicka, hävdar att motsatsen ofta inträffar eftersom det finns oförenliga intressen som inte kan tillgodoses under en och samma konstitution. Konflikter mellan kulturella grupper skulle därmed lämpligen undvikas genom att minska antalet spontana möten mellan dessa grupper. Benhabib menar att det kan finnas tillfällen då politisk utbrytning av folkgrupper kan vara en bra lösning. I normalfall är det däremot

olämpligt att försöka separera grupper, eftersom det är viktigt att behålla en dialog för att inte konflikten ska växa sig större (Benhabib 2004:160f).

2.4.2 Kritik mot särartspolitik

Benhabib menar att Kymlicka lägger för stort fokus på objektivistiska kriterier för identitetskonstruktion, ”såsom territoriell koncentration, en samhällelig kulturs livskraft eller ett gemensamt språk” när han urskiljer vilka grupper som ska tilldelas utökade rättigheter. Hon menar att om kulturer är så viktiga för oss som Kymlicka hävdar, så finns det ingen teoretisk grund för att ge vissa, men inte andra, kulturer det stöd som de behöver för att överleva (Benhabib 2004:92-95).

Benhabib riktar vidare kritik mot Taylors analogi mellan individers behov av erkännande för att forma sin identitet samt kollektivs strävan efter erkännande. Hon håller med om att respekt och bekräftelse är betydelsefullt för individers självkänsla, men menar att en individs strävan efter bekräftelse av sin identitet bör kunna bejakas utan politiskt erkännande av det kollektiv som personen tillhör (ibid.:78-80).

2.4.3 Det kulturella är politiskt

Trots allas rätt till privatliv i ett liberalt samhälle betonar Benhabib att det kulturella är politiskt. Var gränsen mellan det kulturella och det offentliga ska gå är däremot ingen enkel fråga, utan bör vara föremål för kontinuerlig offentlig diskussion. Anledningen till detta är att det som sker i det privata ofta påverkas av samhälleliga maktrelationer. Hon visar hur sociala rörelser har gjort insatser för utsatta grupper genom att omdefiniera det privata till en samhällelig fråga, exempelvis vad gäller våldtäkter inom äktenskapet och barnaga, som tidigare sågs som en privatsak men som lyfts och blivit föremål för lagstiftning till skydd för de svagare parterna (ibid.:158-160).

Benhabib påpekar att när man tar stor hänsyn till olika ”kulturella normer” är det ofta kvinnor och barn inom dessa som råkar illa ut. I USA försöker man exempelvis göra den kulturella pluralismen rättvisa i domstolsväsendet. Benhabib beskriver fall där brott som begåtts mot kvinnor och barn har bedömts mildare med hänvisning till förövarens ursprungskultur, exempelvis vid så kallat hedersvåld (ibid.:118-120). Därmed ifrågasätter Benhabib det som stark särartspolitik verkar förutsätta, nämligen att minoritetskulturerna verkligen är bra för de egna medlemmarna. Hon menar att både minoritets- och majoritetskulturer formuleras av manliga eliter, och att man riskerar att skada de svagaste inom minoritetskulturen om man lägger för stor betoning på kulturella skillnader (Hellgren 2008:89f).

2.5 Är värden universella eller kulturberoende?

Motsättningen mellan teorierna grundar sig alltså bland annat i teoretikernas olika kultursyn. Taylors teori bygger på insikten att en enhetlig konstitution inte kan göra olika kulturer rättvisa eftersom den gynnar majoritetskulturen på minoritetskulturers bekostnad. Taylor hävdar därför att den "särartsblinda" politikens vilja att skapa neutrala arenor där alla kulturer kan mötas på samma villkor inte är möjlig i praktiken (Taylor 1999:65).

Enlig Taylor skulle en rättvis likvärdighetspolitik behöva innebära att man skiljer det statliga från det religiösa och det offentliga från det privata, så att de skillnader som finns i ett mångkulturellt samhälle bara blir märkbara i den privata sfären, och inte i den offentliga. Men Taylor menar att denna distinktion i sig är omöjlig att göra på neutral grund. I traditionellt muslimskt tankesätt är det varken möjligt eller önskvärt att skilja stat och religion åt. Taylor betonar att åtskillnaden mellan stat och religion är en kristen idé, och att själva begreppet *sekulär* kommer ur den kristna traditionen. Likaså är begreppet *liberalism* i sig en utveckling från kristendomen, och därmed mer svår att förena med andra kulturer än det kan tyckas oss i Väst (ibid.). Utifrån denna syn på civilisationers ofrånkomligt skeva kulturfrämjande och med Kymlickas betoning av kulturers oersättliga värde för enskilda människor i bakhuvudet (Kymlicka 1998:93), kommer särartspolitik som en logisk följd. Särartspolitik ställer frågan hur vi kan fortsätta vår orättvisa behandling av andra kulturer genom att tvinga dem anpassa sig till konstitutioner som bygger på kristen västerländsk grund, och som återspeglar samma tankar som kolonialiseringen och kristnandet av andra samhällen. Ett rimligt alternativ blir då att skapa förutsättningar för dessa grupper att behålla sin kultur genom att till viss grad diversifiera medborgarskapet så att det anpassas till deras grundvärderingar (Taylor 1999:50f).

Benhabib diskuterar Taylors uppfattning om att universalism alltid skulle vara etnocentrisk, och menar att detta är en förhastad slutsats. Hon menar att denna anklagelse mot universalismen grundar sig i en föreställning om att det västerländska värdesystemet är mycket olika andra kulturers och samhällens. Särartsteorin bygger alltså på felaktiga generaliseringar om kulturers homogenitet och statiskhet (Benhabib 2004:47ff).

Benhabib betonar att det historiskt såväl som idag har funnits en global dialog mellan olika civilisationer, och att uppdelningen "Väst" och "de andra", som är central för att kunna ställa frågan "är universalismen etnocentrisk?" förutsätter att vi vet vilka "vi" och "de andra" är. Genom att överhuvudtaget ställa frågan bortser man alltså från alla kulturers historiska sammanflätning (ibid.).

Motsättningen kan alltså sammanfattas med att särartsteoretikerna betonar kulturers värde för dess medlemmar samt att en stat aldrig kan vara kulturneutral. Detta leder dem till slutsatsen att det är rimligt att kompensera minoriteter genom offentliga erkännanden och att tillåta gruppdiversifierade rättigheter. Mot detta

hävdar kritikerna att alla människor, oavsett kulturell tillhörighet, har så mycket gemensamt att de genom deliberation kan bilda normer och lagar som de tillsammans kan leva under.

3 Särartspolitik i Sverige?

3.1 Integrations- och minoritetspolitik

I detta kapitel görs en kortfattad presentation av svensk integrations- och minoritetspolitik som sätter dem i relation till den akademiska debatten beskriven ovan.

På 1970-talet frångick Sverige den tidigare assimilationsstrategin och införde en multikulturalistisk *invandrapolitik* (Givens 2007:73f; Hellgren 2008:93; Johansson 2008:200). Denna hade som syfte att möjliggöra för invandrare att bli en del av det svenska samhället och samtidigt behålla kontakten med ursprungslandets kultur (Hellgren 2008:93). Invandrapolitiken anklagades för att den betonade kulturella olikheter på bekostnad av sociala frågor (Johansson 2008:200).

Under 1990-talet bytte invandrapolitiken namn till *integrationspolitik* samtidigt som de uttalat multikulturella dragen togs bort (Hellgren 2008:93; Givens2007:75), även om Sveriges kulturella mångfald fortfarande betonas (Regeringens skrivelse 2008/09:24). Kritiska röster har höjts mot integrationspolitiken, där man hävdar att den utformats ”för” snarare än ”med” invandrare, vilket lett till ett ”vi-och-dom-tänkande” (Hellgren 2008:93).

Det är alltså omdebatterat om Sverige verkligen har lämnat det multikulturella tankesättet. Minoritetspolitiken har däremot tydligare beröringspunkter till Taylors och Kymlickas teorier. Denna har som syfte att skydda Sveriges fem nationella minoriteter: samer, sverigefinnar, tornedalingar, romer och judar, samt att främja deras språk (Integrations- och jämställdhetsdepartementet, 2008). I argumentationen kring införandet av minoritetspolitiken återfinns tankegångar liknande Kymlickas och Taylors.

Minoritetspolitiken syftar bland annat till att bevara och utveckla Sveriges mångkulturella arv (SOU 1997:192, sid. 67f). Politiken önskar ge ”skydd och stöd för de nationella minoriteterna och de historiska minoritetsspråken och syftar till att stärka de nationella minoriteterna och ge det stöd som krävs för att deras språk *ska hållas levande*” (Integrations- och jämställdhetsdepartementet, 2008 [min kursivering]).

Kriterier såsom gruppens möjlighet att överleva, längden på deras vistelse i Sverige; samt att deras kulturella ”särdrag” skiljer den väsentligt från majoriteten användes för att avgöra vilka minoriteter som skulle tilldelas erkännande (Prop. 1998/99:143, sid. 30f). Dessa påminner om Kymlickas kriterier för nationella

minoriteter, även om minoritetspolitikens faktiska följder är betydligt mindre omfattande än de som Kymlicka föreslår (jfr Kymlicka 1998:34ff).

Jag anser härmed ha visat att särartstanken har varit närvarande i den svenska politiken. Jag övergår nu till att beskriva den kritik som Masoud Kamali (2006) har riktat mot statens och övriga samhällets förhållningssätt.

3.2 Kritik mot svensk ”särartspolitik”

Masoud Kamali hävdar i en offentlig utredning att den svenska integrationspolitiken, trots att den är välmenad, inte har lyckats med sitt syfte att ”integrera invandrarna” i Sverige. Han skriver att ”[m]ed facit i hand och efter drygt 30 år av de facto och uttalad integrationspolitik måste vi lämna denna särartspolitik” (Kamali 2006:19f).

Kamali menar att den svenska integrationen bygger på kulturessentialistiska föreställningar om kulturers *särart*, där personer med utländsk bakgrund antas tillhöra kulturella system som är väsentligt skilda från våra. Man överbetonar därmed kulturella skillnader på bekostnad av gemensamma mänskliga egenskaper. Detta tankesätt är enligt Kamali ”andrafierande” och har spridit bilden av hur personer från ”andra kulturer” lever hos ”oss”, samt överbetonat deras ursprungliga tillhörighet som exempelvis ”chilienare” och ”araber”. Detta har lett till slutsatsen att man bör åtgärda segregationen genom att satsa på ”de andra” för att skapa ett integrerat samhälle, som om disintegrationen vore invandrarnas fel, snarare än att satsa på åtgärder mot diskriminering (ibid.:9f;12-20).

Den svenska politikens särartstänkande visar sig enligt Kamali bland annat i att man har skapat grupper av politiker och ”kulturkompetenta experter” med invandrarbakgrund för att diskutera frågor som berör kulturell mångfald. Kamali skriver att ”[d]e allra flesta av dessa nätverk präglas av en etablerad rasistisk och diskriminerande kulturessentialistisk föreställning om ’de avvikande andra’ som själva bär skulden för disintegrationen” (ibid.:14).

Kamali menar dessutom att personer med utländsk bakgrunds sociala problem ofta beskrivs som ”kulturella problem”, samt att fattigdomen generellt har etnifierats, bland annat genom den tydliga boendesegregationen. Han menar att orsakerna till marginaliseringen av vissa förorter oftast står att finna utanför dessa områden, det är snarare den officiella politiken, arbetsmarknaden och media som är ligger bakom marginaliseringen. Man söker därmed på helt fel ställe om man tror sig finna lösningen till problemen i dessa bostadsområden eller lanserar politik för att åtgärda ”bristerna” hos de som är bosatta där (Kamali 2006:14ff). Istället riktar Kamali uppmärksamhet på följderna av nedmonteringen av välfärdsstaten. Han menar att integrationspolitiken har gått från att vara en generell politik för att skapa sammanhållning genom att omfördela resurser, till att riktas till ”de andra” för att de ska integreras. Detta fokusskifte bär enligt honom en del av ansvaret till den ökade segregationen (ibid.:11f).

Jag vill betona att det ligger utanför denna uppsats att avgöra ifall Kamalis påstående, att politiken fortfarande bygger på särartstankar, stämmer eller ej. Men jag vill uppmärksamma att den kritik som Kamali riktat mot den svenska politiken har mycket gemensamt med Benhabibs och Habermas kritik av särartsteorierna.

4 Analys

4.1 Tillvägagångssätt

Jag har nu beskrivit den teoretiska motsättningen samt visat att en liknande diskussion förs i den svenska kontexten. Nedan följer en genomgång av hur fyra intervjuade personer ställer sig i förhållande till teorierna. Syfte är att öka förståelsen för hur personer i det svenska samhället resonerar kring frågorna.

För att tolka de intervjuades svar har jag skapat ett analysverktyg bestående av fyra teman som presenteras separat. För varje tema redovisas en frågeställning som är utformad så att de olika teorierna ger olika svar på den. Frågan följs av en redogörelse för hur teoretikerna ställer sig till den, samt för hur intervjupersonernas svar bör tolkas. Sedan presenteras de intervjuades svar, ibland med förtydligande kopplingar till teorin.

Temana har formulerats genom en syntes av teorierna och intervjumaterialet. De har valts ut för att för att kunna visa på centrala skillnaderna i de olika teorierna samt för att kunna kopplas till intressanta uttalanden i materialet.

Jag vill förtydliga att de frågor som formulerats till varje tema inte är identiska med de frågor som ställts under intervjuerna. Detta har sin förklaring i att intervjuerna har utformats på ett sätt som gett personerna större frihet än vad fastslagna frågor skulle innebära. Exempelvis har uttalanden som svarar på en fråga kommit innan frågan ens varit ställd. Jag vill hävda att tolkningsutrymmet i analysen har varit relativt litet, och att feltolkningar därmed borde vara sällsynta. Detta beror delvis på att jag under intervjuernas gång har kunnat ställa frågor för att bekräfta min uppfattning av deras åsikter. Dessutom redovisar jag bara de svar där jag har fått tillräckligt med material som underbygger en åsikt för att jag bedömer risken att analysen förvanskar deras åsikter som mycket liten.

Jag vill också framhåll att teorierna i viss mån, inte minst i deras konkreta förslag, liknar varandra. Exempelvis förespråkar varken Kymlicka eller Benhabib säråtgärder riktade till invandrade minoriteter. Vad som skiljer dem åt är istället *hur* de motiverar detta, och det är därmed även i detta avseende de intervjuades svar kommer att tolkas.

Innan analysen inleds följer en kort presentation av de intervjuade och deras engagemang.

4.2 De intervjuade

Julie Ikomi-Kumm (IJ) är född och uppvuxen i Nigeria och kom till Sverige när hon var 23 år. Hon har bland annat forskat på Lunds universitet och äger nu ett företag på Ideon som är inriktat på hälsovård. Julie är aktiv i *Simon*, Sveriges invandrare mot narkotika.¹

Simon deltar i kampen mot droger, och vill skapa en bro mellan invandrare och det svenska samhället. Julie menar att behovet av denna förening beror bland annat på att det är vanligare att invandrare inte vet att det finns hjälp att få för att ta sig ut ur missbruket och på att fler invandrare känner skam och rädsla för att berätta om sitt missbruk (IJ).

Tahmoures Yassami (YT) kom till Sverige från Iran 1986 och arbetar nu som verksamhetsledare på *Iransk svenska föreningen* i Malmö.² Föreningen startades för iranier som ville träffa landsmän för att stödja varandra och fira högtider tillsammans. Verksamheten har utvidgats efterhand och nu har man bland annat radiosändningar och arbetar med att skapa länkar mellan personer med invandrarbakgrund och övriga samhället.

Ibrahim (IB) studerar på Lunds universitet och är aktiv i *Isamlic Center Lund*.³ Församlingen håller i en mängd aktiviteter, det finns bland annat möjlighet att utföra de fem dagliga bönerna samt att delta i koranläsning och undervisning. Man har också fotbollsträning och en gång i veckan träffas tre olika kulturgrupper, en pakistansk, en bosnisk och en iransk.

Marian Wydow (WM) är anställd som *brobyggare* i Malmö stad⁴, vilket innebär att han arbetar som en länk mellan romer och myndigheter. I Malmö finns ett 20-tal brobyggare med olika kompetens och bakgrund. Marian är själv invandrad rom och förstår de flesta romska dialekter.

Det utanförskap och den diskriminering som romer utsätts för i Sverige är omfattande. Marian beskriver en attitydundersökning som visar att romerna är den minoritetsgrupp som personer i Sverige har minst förtroende för. Dessutom har invandrade romer ofta en sämre utgångspunkt än andra invandrare eftersom de blivit utsatta för diskriminering och marginalisering även innan de anlände (WM).

¹ www.simon.org.se

² <http://isfmalmo.se/>

³ www.islamlund.net

⁴ <http://www.malmo.se/stadsdelar/kirseberg/brobyggare.4.5a5624a010fa00b434d800014129.html>

4.3 Tema 1: Identitet

4.3.1 Analysram tema 1

Detta tema behandlar de båda frågorna *hur personerna uppfattar sin identitet*, samt *hur de upplever att andra uppfattar dem*.

Vad gäller synen på individers identiteter betonar Kymlicka den kulturella tillhörighetens roll, och hävdar att denna gemenskap är grundläggande för att individer ska kunna göra meningsfulla val (Kymlicka 1998:93). Även Taylor betonar identitetens kulturella grund när han kopplar individers självkänsla till dess kulturs erkännande (Taylor 1999:67).

Benhabib och Habermas betonar istället att identitetsskapande är en dynamisk process, och att kollektivets strävan efter erkännande av dess värde inte får gå före individens identitetssträvanden. Enligt dem är identiteter till största del individuella, och kulturell tillhörighet inte sällan en utifrån-kategorisering (Benhabib 2004:78ff; Habermas 1999:122f).

I frågan hur man uppfattar sin egen identitet kan man därför anta att hänvisningar till en viss kulturell eller religiös grupp tillhörighet skulle vara ett stöd för Kymlicka och Taylor medan en individualistisk självsyn skulle tyda på stöd för deras kritiker.

Vidare till frågan om hur personerna upplever att deras identitet uppfattas av andra. Benhabib kritiserar särartsteorin för att överbetona grupptillhörigheter på bekostnad av individuella identiteter (Benhabib 2004:78ff). Därför är det intressant att ta reda på hur personerna upplever sig bemötta. Om de uttrycker att deras grupptillhörighet ofta överbetonas så är det ett tecken på att de uppfattar att det finns för mycket, snarare än för lite, särartstänkande i samhället.

4.3.2 De intervjuades svar

”Jag känner mig som en människa som bor någonstans i världen, här i Sverige” säger **Tahmoures**, men ”samhället ser mig som en invandrare”. Han upplever även att det finns en tydlig hierarki, där invandrare undervärderas, speciellt om de inte är från Europa. Tahmoures berättar hur föreningen tidigare hade ett iranskt fotbollslag, men att detta inte längre känns aktuellt, ”vi spelar mot vem? Mot Sverige? Vi är själva svenskar!” (YT).

Marian betonar att ordet ”svensk” har olika innebörd för myndigheter och för folk i allmänhet. Han frågar retoriskt och lite irriterat om man har satt en identitetskod för vem som är svensk, eftersom det inte verkar räcka med svenskt medborgarskap. Själv är han mån om sin romska tillhörighet, vilket han betonar aldrig bör utgöra något hinder för att vara en del av det svenska samhället (WM).

Julie har bott 45 år i Sverige, men blir fortfarande sedd som invandrare. När hon åker på besök till Nigeria kallar de henne däremot för svensk, för där är det tydligt att hon har ett svenskt tankesätt. Själv känner hon sig bara som ”Julie”, och säger att hon är en blandning av flera kulturer (IJ).

4.3.3 Sammanfattning

Både Julie och Tahmoures uttrycker tydligt att deras identitet främst är individuell (IJ; YT). Marian betonar värdet av både sin romska tillhörighet och hans del i det svenska samhället, samt att grupptillhörigheten inte bör vara avgörande för individers bemötande (WM). Jag menar att uttalandena ger stöd åt Benhabibs och Habermas teorier då det personliga snarare än det kollektiva betonas. Alla tre upplever även vad Kamali (2006) skulle uttrycka som en ”andrafierande” inställning från övriga samhället, som har likheter med Benhabibs kritik mot tendensen att överbetona grupptillhörighet (IJ; YT; WM).

4.4 Tema 2 & 3: Kulturella motsättningar och hur staten upplevs

I detta avsnitt redovisas svaren på två olika teman tillsammans eftersom dessa är nära sammanbundna, och intervjupersonernas resonemang riskerar att bli otydliga om de redovisas i olika stycken. Det första temat besvarar frågan *om personerna har upplevt att det finns motstridiga värderingar mellan olika kulturer/religioner*. Som en följd av denna fråga följer det andra temat som behandlar *om man upplever att staten gynnar en viss kultur på bekostnad av andra, och om man i så fall upplever detta som ett problem*.

4.4.1 Analysram tema 2

Särartsteorierna menar att värderingar skiljer åt sig mellan olika kulturer och över olika tider, vilket medför att det kan uppstå värdekonflikter när kulturer möts. Dessa är svåra att lösa på ett rättvist sätt, eftersom den neutrala grund som då skulle behövas är svår eller omöjlig att uppnå (Kymlicka 1995:108ff; 1998:93). Benhabib betonar däremot att det genom historien har funnits ett stort utbyte av tankar och traditioner mellan civilisationer, och att kulturer världen över därmed är nära sammanlänkade. Hon betonar också att kulturer inte är så homogena som särartsteorierna antyder, utan själva kan rymma betydande värdekonflikter (Benhabib 2004:47ff).

För att de intervjuades uttalanden ska ge stöd för särartsteorierna krävs att de har upplevt värdekonflikter mellan olika kulturer eller religioner, samt att dessa ses som mer svårlösta än intrakulturella/religiösa konflikter. Om personerna

däremot betonar att motsättningar inte blir mer svårlösta för att de är interkulturella, eller betonar det personliga, ger det stöd för särartsteoretikernas kritiker.

4.4.2 Analysram tema 3

Vidare till frågan om huruvida man upplever att staten gynnar en viss kultur, och om man i så fall ser detta som ett problem. Taylor och Kymlicka betonar att staten aldrig kan vara kulturneutral. Det innebär därmed en orättvisa att alla medborgare befinner sig under en och samma konstitution, eftersom den är utformad av och för majoritetskulturen (Kymlicka 1995:108ff; Taylor 1999:50f). Stöd för denna åsikt kan uttryckas om intervjupersoner känner att deras traditioner missgynnas i samhället och att detta hindrar dem från att ta del av det goda i deras kulturella tillhörighet.

Om de inte menar att staten i brist på neutralitet orättfärdigt och oundvikligt missgynnar vissa grupper, motsvarar det Benhabib och Habermas åsikt om att en enhetlig konstitution bör utgöra mallen (Benhabib 2004:92ff; Habermas 1999:111).

4.4.3 De intervjuades svar

Ibrahim diskuterar, liksom Taylor, sekularismens påstådda neutralitet. Han tar upp att kristendomen skiljer sig från islam i fråga om kopplingen mellan religion och politik. Inom islam bör de religiösa lagarna vara grunden för länders lagstiftning medan de inom kristendomen inte har samma ställning. Sekularism är därmed naturlig för kristendomen men inte för islam (IB).

Däremot har Ibrahim inte upplevt någon värdekonflikt av att leva som muslim i Sverige. Han betonar att den kristna och den muslimska traditionen till stor del har gemensam värdegrund. Trots att religionen förespråkar att man bor i ett muslimskt land, innebär det inget större problem för muslimer att bo i icke-muslimska länder, så länge man kan praktisera sin religion (IB).

Enligt **Julie** har de kulturkrockar som hon upplevt bara varit till det positiva. Dessa har inte bestått i att grundläggande värden stått mot varandra, utan snarare i att svenskar och afrikaner enligt henne har olika mentalitet och använder olika sociala koder. Ett område där hon upplevt en motsättning var mellan hennes och hennes svenskfödda mans syn på barnuppfostran, en konflikt som hon tog upp som svar på frågan om kulturella motsättningar. Men efter att hon berättat om deras åsiktsskillnader påpekade hon att samma spänningar lika väl kunnat uppstå i en familj med samma kulturella ursprung (IJ).

Julie ser det inte alls som ett problem att samhällets lagar och regler inte är neutralt utformade. Hon betonar att man bör tänka på att reglerna är framtagna i en lång process och med syfte att främja välmående, och därmed bör gälla lika för alla (IJ).

Även enligt **Tahmoures** är det helt naturligt att de normer som finns i Sverige är byggda på en kristen grund, och att kyrkan har mycket makt i Sverige medan islam har det i Saudiarabien. Han pratar länge om hur tätt sammanbundna och ömsesidigt beroende de olika religionerna är. I detta resonemang är det tydligt att han delar Benhabibs kultursyn (Benhabib 2004:47ff). Han påpekar att den muslimska helgedomen Kaba är byggd av en kristen och säger att ”påven är mer muslim än jag, fast han är kristen”. Tahmoures hävdar att alla kulturer är föränderliga och förenliga och att det inte finns oförenliga värden (YT).

Marian menar att när man ställer olika kulturer mot varandra och frågar sig om de är förenliga, så närmar man sig ett rasteoretiskt tankesätt. Liksom Benhabib (2004:48f) ifrågasätter han frågans premisser, det vill säga att den förutsätter att man kan avgöra vad ”den svenska kulturen” består av. Han menar att motsättningen som finns mellan romer och ickeromer inte har något med religion eller ursprung att göra, utan helt och fullt bygger på fördomar och rykten. Själv ägnar han sig åt att försöka visa för andra romer att det inte finns någon motsättning i att behålla sin romska identitet och att bli delaktig i samhället (WM).

4.4.4 Sammanfattning

Ingen av de intervjuade upplever att det finns konkurrerande och oförenliga värden som går att härleda till kulturella eller religiösa skillnader (IJ; IB; YT; WM). Ibrahim, Tahmoures och Marian betonar istället, liksom Benhabib, kulturernas likheter. Uttalandena motsäger därmed Kymlickas teori i detta avseende.

Julie, Tahmoures och Ibrahim uttrycker alla en medvetenhet om statens icke-neutrala natur, men till skillnad från Kymlicka och Taylor ser ingen av dem detta som ett problem. Däremot efterlyser Ibrahim ökad tolerans och större medvetenhet om att det sekulära inte är neutralt (IJ; YT; IB).

4.5 Tema 4: Vad bör vara statens roll?

I detta tema behandlas frågorna *om det bör finnas särskilda regler för minoriteter, eller om det kan behövas satsningar som särskilt riktar sig till dessa grupper, och i så fall på vilken grund detta behövs.*

Temat har bland annat operationaliserats som frågor om hur personerna ser på befintlig politik och behov av omformulerade regler. De har bland annat blivit frågade hur de ser på integrationspolitik, och om de anser att man ska tillåta undantag från viss undervisning av religiösa skäl.

4.5.1 Analysram tema 4

Kymlicka förespråkar gruppdiversifierade rättigheter för nationella minoriteter, med motivet att kulturernas existens hotas om det inte finns institutioner grundade på kulturen (Kymlicka 1998:34ff;86). Taylor menar att kulturell överlevnad ska ses som ett legitimt mål. Eftersom kulturer är så centrala för människor är det rättfärdigat med regler som ibland inkräktar på den individuella friheten. Taylor hävdar även att om man inte erkänner olika kulturernas värde, så kan detta skada individer genom att de får en nedsättande självsyn (Taylor 1999:60ff).

För att finna stöd för dessa tankar bör jag hitta uttalanden som tyder på att man vill att lagar och regler ska utformas med kulturell överlevnad som syfte, eller att man förespråkar politiskt erkännande av sin kulturs värde. Åsikter till stöd för gruppdiversifierade rättigheter med hänvisning till kulturella skillnader bör också tolkas som stöd för särartsteorierna.

Kritikerna Benhabib och Habermas menar istället att det behövs mindre snarare än mer särbehandling. Den offentliga dialogen är alltid viktig, och lagändringar som växer fram genom den bör alltid följa principen om likhet inför lagen. De menar att det självklart kan finnas politiska insatser som riktar sig specifikt till utsatta grupper i samhället. Men dessa grupper bör definieras utifrån *sociala* kriterier, och därmed potentiellt kunna gälla alla i samhället (Benhabib 2004:105ff; 49; Habermas 1999:111; 124f). Att undvika särbehandling är inte minst viktigt för att skydda kvinnor och barn, som ofta är de som påverkas mest negativt av kulturella praktiker (Benhabib 2004:118ff).

Om intervjupersonerna uttrycker att regler alltid bör gälla lika för alla, eller betonar dialogens förmåga att ena och lösa problem bör det ses som stöd för Benhabib och Habermas (Benhabib 2004:141; Habermas 1999:108f). Detsamma gäller om de intervjuade framhåller sociala dimensioner av problem som annars betecknas som kulturella (jfr Benhabib 2004:75ff).

4.5.2 De intervjuades svar

För **Tahmoures** är det tydligt att det offentliga bör sträva efter mindre särartstänkande snarare än mer. När han deltog i ett möte med Etiska rådet (se Region Skåne 2008) tog han upp att det i Malmö förekommer omskärelse av pojkar som sker utan tillräckligt medicinskt kunnande. Etiska rådet kände redan till att detta pågick, men hade inte agerat i frågan, vilket motiverades med att ”vi kan inte göra någonting, det är deras kultur”. Tahmoures är upprörd över att ingen vill röra vid dessa frågor, och menar att man inte kan tillåta överträdelse av lagen och barnkonventionen på detta sätt (YT). Resonemanget påminner om Benhabibs när hon framhåller att det finns risk att det är de svagaste i minoriteterna som far illa om man tillåter undantag från regler.

Tahmoures betonar även flera gånger att dialog är lösningen. I fallet med omskärelse föreslår han att man tar hjälp av en persisktalande läkare för att föra en

dialog med föräldrarna. Han betonar att ”Ingen vill faktiskt blanda sig i dessa frågor, och det är fel [...] och det är vår roll som förening [...] vi vill beblanda oss, det är vårt Malmö”. Föreningen arbetar till exempel med att förbättra kommunikationen mellan invandrade föräldrar och skolan. Det kan till exempel handla om att muslimska föräldrar inte vill att deras barn ska delta i idrottsundervisningen. Problemet är att föräldrarna inte har tillit till skolpersonalen, och att lärarna i sin tur bara ser regler, istället för att diskutera fram en lösning som alla är nöjda med. Precis som Benhabib menar Tahmoures att dialog på lika villkor snarare än särbehandling är lösningen på problem som ofta benämns ”kulturella” (YT).

När jag frågar Tahmoures om iranier i Sverige stävar efter något slags politiskt erkännande, svarar han att han redan upplever att de är erkända. Han menar att det faktum att politikerna benämner Sverige som ett mångkulturellt land, är ett erkännande i sig (YT). Hans resonemang skiljer sig därmed helt från Taylors, som hävdar att erkännande bör tilldelas specifika grupper samt först efter ”värdering” av dem, för att vara värdefullt för gruppen (Taylor 1999:69ff).

Ibrahim betonar som sagt att det sekulära på inget sätt är neutralt, vilket leder honom till slutsatsen att religiösa friskolor borde vara lika naturliga som icke-religiösa. I en islamsk stat är religionsfriheten central, och det är naturligt att kristna ska tillåtas att ha kyrkor och skolor. Att förbjuda religiösa friskolor skulle enligt Ibrahim inte vara värdeneutralt, utan diskriminerande, och han framhåller att det ”finns inget som är värdeneutralt” (IB).

Även Ibrahim efterfrågar mer dialog för att undvika att problem uppstår. Men han betonar också att vissa lagändringar som ger individen större frihet vore rimligt. Dessa förändringar bör vara formulerade så att de gäller *generellt för alla medborgare*. Ett exempel på detta är att han menar att musikundervisning i skolan bör vara frivillig, eftersom den inte är essentiell för vidareutbildning, och dessutom upplevs problematisk för vissa muslimer (IB).

Julie säger spontant att ordet integration klingar positivt och beskriver olika projekt inom hennes föreningsengagemang som har syftat till integration. När jag däremot frågar henne om integrationspolitik blir hon genast mer skeptisk ”[f]örst och främst, konceptet integration, vad är det som ska integreras?” För henne är integration helt och hållet en personlig process, och det enda politiker ska göra är att tillhandahålla verktyg som möjliggör möten mellan invandrare och icke-invandrare. Men sen ändrar hon sig och säger att på ett område måste man kräva integration, och det är när det gäller språket. Hon säger att om man inte vill lära sig språket kan man lika gärna åka hem igen, för språket är grundläggande om man vill vara en del av samhället man lever i (IJ).

Julie menar bestämt att lagar och regler alltid ska vara samma för alla. Hon reflekterar över det lagförslag som skulle innebära att asylsökande bara skulle få bosätta sig på orter med arbetstillfällen. Hon menar att det inte borde behövas särskilda regler för detta utan tar a-kassans regler som modell. Hon pekar på hur man kan förlora rätten till a-kassa om man inte kan tänka sig att flytta för att få arbete, vilket hon ser som ett bra exempel på hur man kan undvika säråtgärder men ändå komma åt problemet (IJ).

Julie menar att det snarare finns för mycket än för lite särbehandling i samhället. Hon tar skolan som exempel och hävdar att lärare inte vågar vara lika hårda mot elever med invandrarbakgrund som mot andra barn, vilket i längden missgynnar barn med invandrarbakgrund (IJ).

Marian välkomnar minoritetspolitikens erkännande av romerna och de insatser som följt med den. Han framhåller att erkännandet har potential att minska romernas misstänksamhet mot myndigheter och motarbeta deras känsla av att det finns en motsättning mellan att behålla sin romska identitet och att integreras i samhället. Detta påminner till viss del om Taylors resonemang om hur erkännande är viktigt för att det stärker gruppens självkänsla. Men till skillnad från Taylor har Marians resonemang inte samma kulturella betoning. Han menar till exempel inte att den romska kulturen skulle ha ett egenvärde (WM).

Trots att Marian tycker att det är önskvärt med insatser riktade till romerna så framhåller han att det inte bör handla om särbehandligt utan poängterar, liksom Habermas och Benhabib, att detta kan ske inom ramen för den generella politiken. Att han förespråkar riktade insatser beror på att romerna står så långt ner i samhället att andra insatser inte når dem. Han menar att detta är precis vad man gör när andra grupper i samhället i praktiken inte får del av välfärdspolitiken. Han föreslår att man bland annat kan ha personer med romsk bakgrund som handläggare på arbetsförmedlingen, för att lättare kunna förstå romers svårighetsområden och hjälpa dem ut på arbetsmarknaden. Dessutom bör insatser från början utformas i samspel med romerna ”det ska inte vara *för* oss, det ska vara *med*” (WM).

Marian betonar, liksom Kymlicka, den romska kulturens värde för romerna. Det är helt uppenbart att romerna har upplevt sin kultur och gruppens sammanhållning som central med tanke på att de har hållit fast vid den trots århundraden av förföljelse (WM). Något ironiskt, med tanke på att minoritetspolitikens multikulturella underton, är det faktum att romernas blotta existens i själva verket kan användas för att ifrågasätta Kymlickas teorier. Kymlicka betonar att kulturers sammanlänkning med en statsmakt samt språkets institutionella användning är centrala för kulturers långsiktiga överlevnad. Dessutom verkar Kymlicka förutsätta att alla kulturer har ett ”hemland”. Inget av dessa påståenden stämmer in på romer, eller tidigare judar, vars kulturer har överlevt i århundraden utan att ha materialiserats som stater (Kymlicka 1998:104ff).

Marian poängterar att romers utanförskap är en social fråga och inget annat. I likhet med Benhabib tar han upp hur sociala problem ofta betecknas som kulturella. Detta gäller romer såväl som andra grupper, ”det är en ekonomisk klassfråga, för träffar du på en arab som bor i Limhamn så är de etablerade och framgångrika eller har bra yrken eller jobb, ingen retar sig på dom! [...] men ser du på Rosengård, då är det helt plötsligt en ursprungsfråga” (WM).

4.5.3 Sammanfattning

Tahmoures, Ibrahim och Julie uttrycker, liksom Benhabib och Habermas, ett tydligt motstånd mot regler som inte gäller lika för alla. Alla de intervjuade uttrycker även att dialog är det rätta sättet för att lösa eventuella problem. Marian tar spontant upp den diskussion som Benhabib lyfter, att sociala problem ofta benämns som kulturella.

Marian uttrycker stöd för minoritetspolitiken, men hans resonemang visar att dess syfte bör vara att förbättra romernas sociala situation, och att han skulle förespråka detsamma vilken typ av grupp det än gällde. Han betonar att han inte vill ha särbehandling, utan att man ska lösa romernas problem inom ramen för den generella politiken, vilket är just vad Benhabib förespråkar. Även Julie och Ibrahim tar upp att man kan formulera generella regler på så sätt att det hjälper behövande grupper.

Vad gäller erkännande är det Marian som ligger närmast Taylors tankar. Men inte heller han håller med om att erkännande ska byggas på att kulturer har ett egenvärde som kan uppskattas av utomstående.

5 Sammanfattning och slutsatser

De intervjuades uttalanden visar alltså på en samstämmig, och delvis hård, kritik mot särartstanken.

Särartsteorierna kan sägas vara formulerade för att stödja samhällets ”andra”, det vill säga de som genom historien inte deltagit i lagstiftning och samhällets utformning. I den svenska kontexten tyder intervjumaterialet på att denna välvilja skulle vara missriktad. Dessa personer känner sig pålagda en identitet utifrån som de inte själva känner tillhörighet till. De tar avstånd från tanken att människors kulturella eller religiösa tillhörighet borde berättiga särbehandling av dem.

De utsagor om verkligheten som särartsteorierna vilar på kan sammanfattas med (1) att kulturell tillhörighet är central för individer; (2) att stater inte kan vara kulturneutrala; samt (3) att det finns oförenliga element i olika kulturer. Utifrån dessa antaganden drar särartsteoretikerna slutsatser som resulterar i anvisningar om att stater bör kunna särbehandla för att uppnå rättvisa. Jag har i min analys funnit uttalande som ifrågasätter ett av antagandena, men framförallt teoriernas slutsatser. Att den kulturella tillhörigheten är central har jag delvis funnit stöd för. Likaså håller personerna med om att stater inte är neutrala.

Däremot har jag inte funnit stöd för teoriernas utsaga att det skulle finnas oförenliga element i olika kulturer. Intervjumaterialet kan även användas för att ifrågasätta Kymlickas och Taylors konstruktiva förslag. Alla intervjuade uttrycker motstånd mot gruppdiversifierade rättigheter eller politik som på annat sätt särbehandlar enligt Kymlickas modell. Marians uttalanden kan vid första anblick påminna om Taylors. Han menar att erkännandet i sig är värdefullt och att det är rimligt att politik utformas för att skydda den romska kulturen. Men Marians resonemang bygger inte, som Taylors, på kulturers egenvärde, utan grundar sig i romernas svåra sociala situation och har som syfte att integrera romerna. Därmed kan inte heller hans svar tolkas som stöd för särartsteorierna.

Habermas och Benhabibs kritik riktar sig mot särartsteoriernas kultursyn samt mot de konsekvenser som denna får för konkret politik. Deras inlägg grundar sig i uppfattningen att skillnader mellan kulturer inte är grundläggande utan att alla religioner och kulturer är förenliga så länge dess medlemmar visar ett visst mått av tolerans för olikheter. Denna grundläggande inställning delas av de intervjuade. Ingen av dessa uttrycker att kulturella skillnader i ett samhälle skulle utgöra något problem. Flera av dem menar också, som jag visat ovan, att det kulturella/religiösa snarare överbetonas än underbetonas.

Även Benhabibs och Habermas tanke om att dialog är ett bra tillvägagångssätt för att skapa demokrati och rättvisa, även i mångkulturella samhällen, stöds av intervjumaterialet.

De intervjuade ger alltså sitt stöd till den kritiska ställning som Benhabib och Habermas representerar. Därmed har analysen lyft fram kritik mot särartstanken som finns i det svenska samhället.

Även om dessa fyra personers uttalanden inte har kraft att avfärda särartsteorierna som orättfärdiga, utgör deras uttalanden en väsentlig kritik mot detta tankesätt. Det kan hävas att särartsteorierna, för de fyra aktuella personerna, innebär en kränkning. De intervjuade ger uttryck för att teorierna ger en felaktigt och förenklad bild av deras situation, samt förespråkar mer särbehandling fastän de själva efterfrågar mindre. Samtidigt säger sig teorierna tala i minoriteters intresse.

Även om man är skeptisk till möjligheten att avgöra normativa påståendens sanningshalt, eller menar att personers åsikter om dessa inte kan vara avgörande är det, som diskuterats i inledningen, ändå rimligt att dessa utgör en grund i normativa diskussioner och analyser. Detta är inte minst rimligt i frågor som rör politiska insatsers utformande i en demokrati.

Om personer ur minoriteter uttrycker att statens indirekta gynnande av majoritetskulturen inte är ett problem och att det inte finns värdemotsättningar, ger detta en hänvisning om att särartstankar och handlingsmönster som bygger på dessa, bör överges. Istället bör mer fokus läggas på den diskriminering och de fördomar som mer troligt utgör hindren för lyckad integration.

6 Referenser

6.1 Intervjuer

- IB: Ibrahim. Aktiv i Isamlic Center Lund. Intervjuad 2008-12-16 på Språk och litteraturcentrum, Lunds universitet.
- IJ: Ikomi-Kumm, Julie. Aktiv i Sveriges invandrare mot narkotika. Intervjuad 2008-12-10 i sitt hem.
- YT: Yassami, Tahmoures. Verksamhetsledare för Iransk svenska föreningen i Malmö. Intervjuad 2008-12-03 i föreningens lokaler.
- WM: Wydow, Marian. Anställd som brobyggare i Malmö stad. Intervjuad 2008-12-11 på sitt kontor.

6.2 Övriga referenser

- Badersten, Björn, 2006. *Normativ metod: att studera det önskvärda*. Lund: Studentlitteratur.
- Benhabib, Seyla, 2004. *Jämlikhet och mångfald: demokrati och medborgarskap i en global tidsålder*. Göteborg: Daidalos.
- Bergström, Göran & Boréus, Kristina, 2000. *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig textanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Esaiasson, Peter – Gilljam, Mikael – Oscarsson, Henrik – Wängnerud, Lena, 2003. *Metodpraktikan: konsten att studera samhälle, individ och marknad*. 2. rev. uppl. Stockholm: Norstedts juridik.
- Givens, Terri E, 2007. ”Immigrant Integration i Europe: Empirical Research”, *Annual Review of Political Science*, vol. 10, pp. 67-83.
- Habermas, Jürgen, 1999. ”Kampen för ömsesidigt erkännande i den demokratiska rättsstaten”, i Taylor, Charles. *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. 2., rev. uppl. Göteborg: Daidalos.
- Hay, Colin 2002. *Political analysis: a critical introduction*. Basingstoke: Palgrave.
- Hellgren, Zenia, 2008. ”Myten om det mångkulturella samhället: Teoretiska perspektiv på mångkulturalismen”, i Darvishpour, Mehrdad & Westin, Charles (red.). *Migration och etnicitet: perspektiv på ett mångkulturellt Sverige*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.

- Integrations- och jämställdhetsdepartementet, 2008. *Nationella minoriteter*. Uppdaterad 10 november 2008. <http://www.regeringen.se/sb/d/1483/a/12607>. 15 december 2008.
- Johansson, Christina, 2008. "Svensk invandrings- och flyktingpolitik", i Darvishpour, Mehrdad & Westin, Charles (red.). *Migration och etnicitet: perspektiv på ett mångkulturellt Sverige*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Kamali, Masoud, 2006. "Den segregering integrationen: om social sammanhållning och dess hinder", i SOU 2006:73 *Den segregering integrationen: om social sammanhållning och dess hinder*. Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering.
- Kymlicka, Will, 1995. *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Kymlicka, Will, 1998. *Mångkulturellt medborgarskap*. Nora: Nya Doxa.
- Kymlicka, Will, 2008. "The internationalization of minority rights". *ICON – International Journal of Constitutional Law* vol. 6, no. 1, pp. 1-32.
- Lundquist, Lennart, 1993. *Det vetenskapliga studiet av politik*. Lund: Studentlitteratur.
- Proposition 1991/99:143 *Nationella minoriteter i Sverige*.
- Regeringens skrivelse 2008/09:24. *Egenmakt mot utanförskap – regeringens strategi för integration*. Stockholm, 15 september 2008.
- Region Skåne, 2008. *Etiska rådet*. Uppdaterad 21 maj 2008. <http://www.skane.se/templates/Page.aspx?id=212565>. 18 december 2008.
- SOU 1997:192. *Steg mot en minoritetspolitik - Europarådets konvention för skydd av nationella minoriteter*. Minoritetsrådssektionen 1. Jordbruksdepartementet.
- Taylor, Charles, 1999. *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. 2. rev. uppl. Göteborg: Daidalos.